

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ. ЕТНОЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОСЕМІОТИКА

Любов Савченко

ВОРОЖІННЯ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО КАНОНІЗОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті представлено традиційні форми ворожіння українського народу та східних слов'ян і відображення їх в українських фразеологічних одиницях (ФО). Зазначено, що для здійснення історико-етимологічного опису цих ФО необхідно залучати широкий етнографічний, фольклорний і лінгвістичний матеріал. Аналіз походження ФО підтверджує, що найчисельнішою є група одиниць, пов'язаних із гідромантією.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (ФО), етнокомпонент, етимологія, лінгвокультурологія, ворожіння.

Невичерпною темою для фразеології, актуальність якої спрямована на відтворення фразеологічної картини світу, є традиційне співвідношення понять «мова – культура – етнос». На слов'янському ґрунті базовими у вивченні цього питання були праці таких учених, як Ю.Д. Апресяна, В.І. Кононенко, В. М. Мокієнка, В. М. Телії, С. М. Толстої, М. І. Толстого, В. Д. Ужченка та ін. Особливий інтерес до розв'язання проблем мови і культури, фрагментів картини світу, які закодовані у ФО, виявлення їхньої етимологічної семантики, що вимагає глибокого аналізу, насамперед, застарілого архівного матеріалу. У семантиці ФО відображено світорозуміння та світосприйняття народу, акумульовано накопичені віками знання багатьох поколінь, їхні релігійно-міфічні уявлення. Про те, що свої культурні тексти народ зберігає в окремих висловах (загадках, замовляннях, прислів'ях, приказках), говорив ще відомий український етнограф Г.О. Булашев, стверджуючи, що «поема скорочується до загадки; прислів'я народжується з легенди» [8, с. 16]. Розглядаючи фразеологізм як «текст у тексті», «мікротекст», варто пам'ятати, що в системі мови він виступає репрезентантом «макротексту», того вербального етнокультурного утворення, у процесі згортання якого і виникла обрядова ФО.

Не випадково російські вчені однією з образних назв фразеології визнали «чорний ящик» історико-культурної та мовної інформації» [9, с. 8]. Вивченню сприяють результати дослідження порівняльної фразеології, оскільки без цих свідчень важко говорити про національну специфіку ФО, як і про вузько локальні ФО. Як відомо, при історико-етимологічному дослідженні фразеології особливу роль відіграє чинник, який М. В. Жуйкова називає «культурною глибиною» реконструкції: що далі в часі знаходяться витoki якогось сталого виразу, то більше різноманітної інформації треба залучити, щоб побачити в ньому результат складної взаємодії мовних та екстралінгвістичних явищ минулого» [4, с. 377]. Джерелами нашого дослідження слугували лексикографічні праці та фольклорні збірки XVII – поч. XX ст. таких авторів: К. Зіновієва, П.П. Білецького-Носенка, М.В. Закревського, М.Ф. Комарова, М. Номиса, Б.Д. Грінченка, І.Я. Франка, В.Г. Дубровського та ін.

Метою розвідки є лінгвокультурний та етимологічний опис ФО, безпосередньо пов'язаних із визначенням майбутнього способом ворожіння, під якими замасковані магічні ритуали. Ворожіння та гадання з давніх-давен стали часткою духовної культури українців, віддзеркалення якої вбачаємо у фразеології та пареміології. Сьогодні зафіксовано й описано близько сотні їх видів, і кожен із них переслідує визначену мету і є певним ритуалом. На підставі цих обрядодій виникла низка ФО, у яких відбиті давні способи передбачення долі людини за допомогою ворожіння.

1. Відображення гідромантії у ФО. Здавна слов'яни вважали воду святою і надавали їй очищувальної сили та надмірних властивостей. Потрібно зазначити, що вода неодмінний елемент у різних способах ворожіння. На сьогодні, за спостереженнями В. М. Мокієнка, описано вісім різновидів гідромантії – дівочих ворожінь на воді про заміжжя [11, с. 412]. На основі народних уявлень про ворожіння за водою в науковій літературі описано явище гідромантії. Вода співвідносна з природно-ландшафтним кодом культури, її з давніх-давен виділяє подвійна символіка. З одного боку, завдяки своїм природним властивостям воду пов'язують зі здатністю до відображення, вона є як засобом магічного очищення, з іншого, її осмислюють як магічний небезпечний простір – межа між світом живих і світом мертвих, тим світом [2, с. 145]. Роль межі виконувала, як відомо з міфології, ріка, тобто вода. Образ ФО *на плаву* (зі сл. *триматися*) зі значенням *у життєздатному стані* співвідносний з процесуально-діяльним кодом культури і «містить просторову метафору, в

якій життєздатний стан людини уподібнюється знаходженню предмета на поверхні водного простору, коли предмет не йде на дно» [2, с. 421]. Простежуємо архетипову опозицію «верх / низ»: протиставлено поверхню води, що означає «життєвий простір», і водяні глибини, дно, що символізують небезпеку, смерть, простір, здатний заховати у своє лоно все живе. Порівняйте ФО: *проти води пливе; за водою піти (плисти); плисти вниз по ріці*.

Віками освячений метод ворожіння на воді полягає у викликанні злого духу, що живе у водоймі. Наговорити на воду для того, щоб знайти викрадача речей, – обов'язок кожного пристойного знахаря. У давніх словниках фіксуємо ФО *вивести на чисту (свіжу) воду*, яка безпосередньо пов'язана з архетипним протиставленням «чистий / брудний». Протічна вода – символ очищення, життя. Через протічну воду простежувався ніби зв'язок з потойбічним світом, померлими родичами, в основі якого лежить опозиція «свій / чужий». Слов'янські фразеологи неодноразово зверталися до виявлення моделі етимону ФО. Версія Ю.А. Гвоздарьова, О.К. Біріха пов'язує її виникнення з поширеною в минулому практикою так званого Божого суду: підозрюваного в злочині кидали у воду, якщо він не тонув, його вважали винним [див. 3, с. 24; 1, с. 88]. Версія, описана М. М. Шанським, О. І. Молотковим, пов'язує виникнення ФО *виводити на чисту воду* з професією рибалок, які намагалися витягнути пійману рибу на відкрите місце й не дати їй сховатися в кущах [див. 13, с. 91; 14, с. 35]. А. О. Івченко звертає увагу на виникнення ФО з моделі «викрити підступні дії нечистого, виявити справжню причину порушення спокою» [7, с. 96], пов'язуючи її з діяльністю чортів, які сидять у болоті. На думку В. М. Мокієнка, «при всій вишуканості дотепність цієї гіпотези, поки що не видається доведеною» [10, с. 145]. Цей зворот уживався в XVIII ст. в основному у формі *вивести на свіжу воду*, і мова зазвичай йшла про якесь шахрайство. Ця інтерпретація «добре узгоджується з магичною практикою та віруваннями слов'ян» [4, с. 46]. Із ритуалом кидання у воду підозрюваного пов'язують і ФО *як у воду опущений*. У чистій свіжій воді так звані ясновидці ніби бачили портрет якоїсь людини. Чаклуни, пильно вдивляючись у воду, силою погляду й очей викривали особу, що вчинила зло, убачаючи її образ на поверхні води. Етимологія ФО *як у воду дивився* безпосередньо пов'язана з обрядом ворожіння на воді. Згідно з повір'ям, подивившись у чисту воду, можна дізнатися про своє минуле чи майбутнє, побачити своїх наречених. Воді надають властивості відображати «задзеркальний» світ, отже, її порівнюють із дзеркалом. Давнє ворожіння полягало в дослідженні поверхні води, що перебуває у вільному стані, в пошуках різновидів зображень, знаків і символів. Із гідромантією пов'язують також історію походження ФО *вилами по воді писано* з семантикою 'невідомо, як буде', зафіксованої в збірках, починаючи з XIX ст. зі значенням 'неправда' і 'пропало'. Як бачимо, значення ФО протягом часу уточнювалося, семантика відшліфовувалася. На основі поданого нижче прислів'я, яке паралельно з ФО зафіксоване в збірках М. Номиса та М. Ф. Комарова, *це ще вилами писано – а граблями скорожено, гребено* можемо простежити процес творення стійкого словосполучення за схемою часового вживання: *прислів'я + стійкий вислів* (до кінця XIX ст.) → *стійкий вислів* (XX – XXI ст.). Існує кілька версій походження ФО: власне російська ФО, пов'язана з ворожіння, коли каміння кидали у воду, а стеження за утвореними колами і їх пересіченнями й тлумачили [14, с. 27]. Слово *вили* початково означало *кола* (рос. слово *вилок* діал. *вил* 'завиток'). Як зазначає В. І. Зимін, згодом це значення стало неактуальним і в російській мові його помилково пов'язали зі словом *вили* у значенні 'знаряддя праці' [6, с. 490]. Навіть у словнику В. І. Даля ФО *рос. это ещё вилами на воде писано* подана як ілюстрація із зазначеною інтерпретацією. На нашу думку, гіпотези етимології цієї ФО варто докладно проаналізувати, оскільки друга частина прислів'я *...граблями скорожено*, зазначена вище, схиляє нас ближче до поняття *вили* як знаряддя праці. Отже, можливо, в образі цих вільних словосполучень передано звичайний процесуально-діяльнісний акт. Крім того, цей стійкий вислів уживаний в інших мовах: *грец. Χαλ υδατος γραφελν, лат. In aqua scribere*. Оскільки ця ФО зафіксована в інших європейських мовах, виникає питання про ймовірність гіпотези, пов'язаної з російським діалектним словом *вили*, і, відповідно, є потреба в подальшому аналізі та дослідженні її етимології.

2. Відображення каромантії у ФО. Каромантія, кероскопія (від гр. *kegos*, «віск») – ворожіння по шматочках розплавленого воску, яке особливо розповсюджене в слов'янських країнах. У посудину з водою виливали розплавлений віск (інколи розтоплене золото), а за фігурками, які виходили з застиглої речовини, витлумачували майбутнє. М.М. Забилін описує гадання воском: «о святкахъ льють воскъ ил олово въ воду и, по вылитымъ фигурамъ, заключаютъ о своемъ жребіи, о счастьеѣ, несчастьѣ, неудачѣ, урожаѣ или голодѣ» [5, с. 19]. Передбачають майбутнє за формою воску, який захолюнув у воді. Із цією магичною дією пов'язана поява ФО *як з воску вилив* – 'хорошо, акуратно здѣлать вещь' (пор. *як викапаний*, зі сл. *схожий*). Як зазначає В.Д. Ужченко, «викапували, виливали з воску чи з сирого яйця зображення людини й по-своєму мудрували над ним. Звідси – *як викапаний, як*

вилитий. Та ворожбитне ремесло давно вже не популярне й міцно забулося. А тому й чуємо в народі – як *викопаний* (від *викопати*)» [12, с. 81].

3. Відображення косциномантії у ФО. Косциномантія – ворожіння на решеті, украй поширене у святковий час із періоду середньовіччя. Решето підвішують на нитці до пальця ворожбита так, щоб воно могло поволі обертатися. У Росії такий забобонний спосіб ворожіння був надзвичайно поширеним. Намагаючись виманити якнайбільше грошей, такі ворожбити створювали на ходу неймовірні, фантастичні історії, передрікаючи простим слухачам щасливий шлюб, неочікуване багатство, пригоди. У словнику В. І. Даля зафіксовано ФО *рос. показать Москву в решето* зі значенням ‘обмануть, одурачить’, у якій простежують узагальнені негативні прояви до цього ритуалу через антропонім *Москва* як відображення всього народу. В.М. Мокієнко вважає, що ця ФО «виражає презирливо-насмішкувате ставлення до ворожіння» [11, с. 420]. Багата фразеологічна спадщина варіативних стійких висловів семантичного ряду ‘обманувати’ збереглася в давніх українських збірках і словниках. Підставою для існування ФО *попа в решеті возити* стали магичні обрядодії ворожіння, пов’язані з етнокомпонентом *решето*. На прикладі цієї одиниці простежується процес фразеоредукції, еліптичного стягнення існуючої формули. У лексикографічних працях XIX – поч. XX ст. виявлено такі словникові статті: *попа в решети в церкві возити* → *попа в решеті возити* → *попа возити*. Вільні словосполучення базуються на нереальній абсурдній ситуації, що відбувається в церкві. Від давнього ворожіння на решеті, у якому людина відчувала і вбачала щось потойбічне, нереалістичне, що не піддається логічному аналізу й матеріальному розумінню, бере свій початок і ФО *чудеса (диво, чудо) в решеті* з семантикою ‘вираження захоплення’. Матеріали фольклорно-етнографічних джерел свідчать, що ця одиниця зазнала процесу фразеологізації, оскільки її фіксують як у вигляді прислів’я, так і ФО (пор., укр. *чудеса в решеті: дір багацько, а не мож із жадної вилізти* (І.Я. Франко); рос. *чудеса в решете: дыр много, а выскочить некуда* (В.І. Даль). Як бачимо, з’являється усічена форма вислову, оскільки друга пояснювальна частина згодом утратила свою актуальність.

4. Відображення к’ямеомантії у ФО. К’ямеомантія – давнє ворожіння на бобах, яке полягало в поясненні витягнутого бобу за кольором, формою тощо. Розкидаючи жменьку горошин, ворожбити дивилися, як падають зерна – і на підставі цього пророкували майбутнє. Правда, найчастіше їхні клієнти так і «зоставалися на бобах», тобто ні з чим. Із цього приводу М.М. Забилін пише: «Еще в началѣ XVII вѣка существовало гаданіе на бобахъ, гдѣ запрещается вѣрить бобамъ и также изъ народной пословицы: «чужую бѣду бобами разведу, а къ своѣй то бѣдѣ и ума не приложу» [5, с. 21]. Сучасний фразеологічний словник фіксує ФО, етимологія яких базується на к’ямеомантії: *розводити боби (на бобах)* – ‘вести непотрібні розмови’; *на бобах* – ‘лишитися ні з чим’. На жаль, у збірках та словниках минулих століть не виявлено аналогічних ФО. Лише М. Номис подає стійке сполучення слів з етнокомпонентами *біб, решето: чи буде решето бобу, чи не буде*, оскільки в решето для ворожіння часто клали боби.

5. Відображення хіромантії у ФО. Хіромантія – ворожіння за формою руки та лініями на долоні. Джерела цього модного нині гадання губляться в тисячоліттях. Мистецтво читання по руці є своєрідною формою пророкування, передбачення особливостей характеру людини. Хіроманти вважають, що кожній людині вготована його доля й про неї нібито знає один Бог. У системі ворожіння українців здавна відомий метод хіромантії. Стійкі вислови з компонентом *долоня*, у якому відображені міфологічні уявлення людини про певну частину тіла, на якій зберігається вся інформація про її долю, подають у фольклорних збірках XIX ст. М. Номис фіксує вислів *списала вона мені як на долоні своє життя*, що співвідносний із соматичним кодом культури, інтерпретація якого полягає в розкритті минулого та майбутнього людини з долоні. У фольклорній збірці І. Я. Франка до стійкого вислову з *долоні тобі не вичитаю* зазначається культурний коментар, що підтверджує висловлену думку про прихований спосіб ворожіння: ‘натяк на хіромантію, якою у нас звичайно займають ся Циганки’. Дещо у видозміненому вигляді та чітко відточеною семантикою сучасний фразеологічний словник фіксує ФО з компонентом *долоня: як (мов, ніби) на долоні написано; як (мов, немов) на долоні*. Крім того, у збірці І. Я. Франка описано ФО з компонентом *хараман: пустити (знути) харамана*. На нашу думку, лексема *хіромантія* зазнала фонетичних змін і варіацій у процесі народного діалектного мовлення на території Галичини, де записані ці одиниці. Автор подає історико-етимологічний коментар, який підтверджує сценарій виникнення ФО: «*Харамана*» – очевидно, перепсована народною етимологією «*хіромантія*», *ворожене з лінії долоні. Спеціально Циганки мають у нас привілей дурити сим вороженнем селян і видурювати від них датки*. Таким чином, хіромантія як спосіб магичного ворожіння за долонями руки стала базою для виникнення ФО.

Фіктивні результати гадання, які оголошували чаклуни, не справджувалися, що призвело до невіри в хіромантию та виникнення несмішливо-іронічної конотації в основі вислову.

Чільне місце в національній картині світу займають ФО, які передають духовне світобачення народу. Проте необхідно зауважити, що історико-культурну інформацію про походження того чи того стійкого вислову, пов'язаного з матеріальними надбаннями, на відміну від духовних, легше розпізнати, а також реконструювати початкову модель словосполучення. Не дивно, що зазначені ФО важко піддаються історико-етимологічному та лінгвокультурологічному опису, оскільки духовна культура – ніби віками створюваний клубок із різнокольорових ниток, і, щоб його розмотати, необхідно поступово й ретельно шукати істину. На прикладі ворожінь ми систематизували здобутки вчених на шляху до розв'язання питань виникнення ФО на основі магічних обрядових ритуалів із залученням мовного, етнографічного та фольклорного матеріалів. Варто зазначити, що ця проблема вимагає детального подальшого розв'язання, оскільки загалом коди духовної культури у фразеології і, зокрема, у гаданнях і ворожіннях у системі світогляду слов'ян, ученими вивчалися фрагментарно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирих А. К. Словарь фразеологических синонимов русского языка / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – М. : Астрель: АСТ, 2001. – 495 с.
2. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / [отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия]. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
3. Гвоздарёв Ю. А. Пусть связь речений далека. Очерки по русской фразеологии / Ю. А. Гвоздарёв. – Ростов н/Д. : Книжное издательство, 1982. – 206 с.
4. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : моногр. / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту Лесі Українки, 2007. – 416 с.
5. Забылин М. Русский народ его обычаи, обряды, предания суеверия и поэзия / М. Забылин. – М. – Репринтное воспроизведение издания 1880 года. – Симферополь : Таврида, 1992. – 607 с.
6. Зимин В. И. Этимология фразеологизмов как ключ к миропониманию народа / В. И. Зимин, Н. А. Потапушкин // Материалы Международной научной конференции : в 2-х частях. – Тула : Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2002. – С. 46–53.
7. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Око, 1996. – 160 с.
8. Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» / [пер. Ю. Буряка]. – К. : Довіра, 2006. – 383 с.
9. Мокиенко В. Русская фразеология для чехов / В. Мокиенко, Л. Степанова, Т. Малински. – Olomouk, 1995. – 205 с.
10. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1990. – 160 с.
11. Мокиенко В.М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 464 с.
12. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 279 с.
13. Фразеологический словарь русского языка / [под ред. А. И. Молоткова]. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – 335 с.
14. Шанский Н.М. Опыт этимологического словаря русской фразеологии / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов. – М. : Русс. язык, 1987. – 240 с.

Lyubov Savchenko

Fortunetelling as a form of socially canonized conduct in the phraseological picture of the world

In the article, traditional forms of fortunetelling of Ukrainians and Eastern Slavs are described and their reflection in the Ukrainian phraseological units (PU) is singled out. Numerous ethnographic, folklore and linguistic material appears to be used for making the historical and etymological descriptions of these PU. The analysis of the PU origin shows that by quantitative characteristics the most commonly used are PU connected with hydromancy.

Key words: phraseological unit (PU), ethnocomponent, etymology, culture-oriented linguistics, fortunetelling.